

Королевська Ю.Ю.,

Асистент кафедри історії України

Бердянський державний педагогічний університет

СИСТЕМА ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Сучасний етап розвитку історичної науки характеризується акцентуванням уваги на ролі жінок в історичному процесі. Хоча треба зазначити, що деякий час жінки були “викреслені” з історії через надання їм значно нижчого порівняно із чоловіками соціального статусу та соціальної значущості. На думку Наталі Чухим, ми можемо виділити два основних напрямки, в рамках яких вивчається положення жінок. По-перше, це історія видатних жінок, які залишили свій слід в історії. По-друге, це історія жінки в тій сфері, де її присутність можливо виявити методами традиційного культурно-історичного аналізу, сфера побуту та сім’ї [1, с.85-86].

Серед великої кількості аспектів функціонування жіночого соціуму в містах у даній розвідці ми зупинимося на жіночій освіті, а саме середній та вищій.

Вивченню історії та розвитку жіночої освіти ХІХ – початку ХХ ст. присвячені дослідження О. Аніщенко; Т. Сухенко; Т. Шушари, В. Добровольської; О. Мельника. Певних питань щодо освіти жінок у своїх працях звертаються М. Богачевська-Хомяк, О. Маланчук-Рибак, Л. Смоляр.

Обмежений доступ до освіти був однією з “найнефективніших” форм дискримінації жінок. Розширення освіти жінок у ХІХ ст., з одного боку, було зумовлене потребами виробництва і тими новими вимогами, що їх висувало суспільство. Зокрема, жінки мали бути зразковими дружинами-помічницями своїх чоловіків, матерями, що виховують дітей як гідних громадян і патріотів. А це вимагало хоча б найзагальніших знань і відповідної освіти. З іншого боку, розширення доступу жінок до освіти відбувалося під тиском

вимог жіночого руху та процесів самоемансипації, насамперед інтелектуальної, жінок. У XIX і на початку XX ст. в системі жіночої освіти реалізовано панівні в суспільстві уявлення про природу жінок, зокрема про їх нижчі порівняно з чоловіками інтелектуальні здібності. Тривалий час зміст освіти жінок суттєво відрізнявся від загальноприйнятих стандартів “чоловічої”. Освіта дівчат із селянського середовища взагалі вважалася непотрібною розкішшю. А дівчата з аристократичного середовища вивчали переважно мови, літературу, історію, вчилися танцювати, співати й грати на музичних інструментах [2, с.190].

Як зазначає Марта Богачевська-Хомяк, “домагання вищої освіти для жінок в імперії прийшло ще в 1850-1860-х роках... Питання жіночої освіти в Російській імперії тісно перепліталось з політикою. Консерватори твердили, що освіта матиме шкідливий вплив на жіночу лагідну вдачу. Радикали були переконані, що оскільки вища освіта доступна тільки небагатьом, то вона є по своїй суті експлуаторською й антинародною. Дехто вважав, що більша частина молоді зобов'язана заплатити суспільству за свою середню освіту працею серед селянства, а не продовжувати навчання. Жінки вагалися – чи домагатися права на вищу освіту, щоб досягти рівня чоловіків, чи зректися освіти на користь праці для народу” [3, с.45, 46-47].

Як зазначає Вікторія Добровольська, під впливом передової західноєвропейської думки змінюється відношення до жінок. Постанова “жіночого питання” в Російській імперії, як гострої соціальної проблеми, була пов'язана з ліберальними реформами 1860-70-х років, проведення яких зумовило включення жінок до сфери економічної та громадської діяльності... Щодо Півдня України, то процес розвитку жіночої освіти у цьому регіоні мав певні особливості. Це пов'язано з тим, що зазначений регіон мав нетривалу історію, був місцем проживання тих, кого пригнічували і піддавали гонінню, і тих, хто бажав швидко розбагатіти, населення було багатонаціональне і багатоконфесійне. Крім того, швидко відбувався капіталістичний розвиток краю, існував культ торгівлі. Все це сприяло

виникненню вільних поглядів у суспільстві, у тому числі на становище і освіту жінок, що привело до більш швидкої зміни соціальної ролі останніх на Півдні України, ніж в інших регіонах. Жінки в результаті боротьби за рівноправність з чоловіками поступово почали ставати з чоловіками поруч у суспільному виробництві. Південноукраїнські губернії були лідерами у справі розвитку жіночої початкової освіти, що можна пояснити впливом бурхливого економічного розвитку регіону. Повністю освітні запити жіноцтва не були задоволені внаслідок недостатньої кількості шкіл, прагнення населення надати освіту насамперед хлопцям, платного навчання [4, с.10, 11].

До другої половини XIX століття жінки майже не мали доступу до освіти, тому що в суспільстві панувала думка про певні соціальні ролі жінки, як доброї господині, дружини та матері. Це підтверджує і прийняте у 1860 р. “Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти” [5], згідно з яким у залежності від курсів наук училища поділяються на училища першого та другого розрядів. Училища засновувались в містах за рахунок суспільних або приватних пожертвувань. Ці установи мали одну мету – повідомити ученицям таку релігійно-моральну та розумову освіту, яку потрібно вимагати від кожної жінки, а особливо від майбутньої дружини та матері родини. Це відображали й обов’язкові для вивчення предмети для училищ першого розряду: Закон Божий; російська мова, граматики і словесність; арифметика та поняття про виміри; географія загальна та російська; історія загальна та “руська”; початкові основи природної історії та фізики; чистопописання та рукоділля. В училищах другого розряду вивчали такі предмети, як Закон Божий; російська граматики; руська історія та географія у скороченому обсязі; перші чотири правила арифметики над простими числами; чистопописання та рукоділля. Необов’язковими предметами були французька та німецька мови, малювання, музика, спів і танці. При кожному училищі знаходились ради: а) піклувальна (для сприяння успішному розвитку, з боку суспільства); б) педагогічна (для вирішення

питань, які стосуються навчальної та виховної частини) ради. Безпосереднє керування училищем покладалось на начальницю, обрану піклувальною радою училища з осіб освічених та тих, які користуються повагою суспільства. Термін навчання визначався шістьма роками для училищ першого розряду і трьома – для другого [5, с.532, 534]. Як зазначається у “Статистичному огляді Російської імперії”, необхідність жіночих училищ була, очевидно, усвідомлена самим суспільством [6, с.292].

24 травня 1870 р. було прийняте нове “Положення про жіночі гімназії та прогімназії міністерства народної освіти” [7], згідно з яким училища першого розряду ставали жіночими гімназіями, а училища другого – прогімназіями. Це положення відкрило шлях до освіти представникам всім станів та віросповідань. Термін навчання у жіночих гімназіях визначався сімома класами, а жіночих прогімназій – трьома, проте якщо була можливість, могли бути відкриті й додаткові класи навчання. При кожній гімназії та прогімназії знаходились піклувальна (для сприяння, з боку суспільства, успішному розвитку) та педагогічна (для вирішення питань, які стосуються навчальної та виховної частини) ради. Керування покладається на начальницю, яка обирається піклувальною радою. Досить цікавою є 22 ст., згідно з якою викладачі для жіночих гімназій та прогімназій обиралися з числа вчителів чоловічих гімназій, прогімназій та повітових училищ, а також осіб, які мали звання домашніх наставників та вчителів, а викладачки – з тих, хто мав звання домашніх наставниць та вчительок. Хоча в трьохкласних прогімназіях та нижчих трьох класах гімназій викладання доручалось переважно, де буде така можливість, особам жіночої статі. Навчальні предмети поділялися на обов’язкові та необов’язкові та залишалися незмінними у порівнянні з училищами [7, с.701-704]. У ст. 37 підкреслювалося, що вищий розмір винагороди вчителів у жіночих гімназіях та прогімназіях не міг перевищувати платню в чоловічих гімназіях. Однак гімназії давали жінкам більше можливостей: після семирічного навчання бажаючі могли піти навчатися на додатковий спеціальний курс, щоб стати

домашніми наставницями та вчительками. Учениці, які закінчили гімназію з медаллю та прослухали спеціальний курс, здобували звання домашніх наставниць (ст. 43). Учениці, які не закінчили гімназію з медаллю, але прослухали спеціальний курс, користувалися правами домашніх наставниць (ст. 44). Якщо учениця закінчувала лише загальний курс гімназії, то вона отримувала право на звання початкової вчительки та вчительки народного училища. Такими ж правами користувалися й учениці прогімназій, а також ті, які закінчили три нижчі класи гімназій, якщо при досягненні ними 16-річного віку, вони протягом півроку будуть виконувати обов'язки помічниці вчителя або вчительки при будь-якому початковому училищі (ст. 45). Таким чином, Положення 1870 р. відкривало для дівчат шлях не лише до освіти, але роботи.

Для того, щоб наочно відобразити обмеження жінок у доступі до освіти, ми вирішили порівняти їх з чоловіками. Відомості про освіченість населення отримуємо з наступної таблиці [8, с.51; 9, с.81; 10, с.77; 11, с.188-189]:

Губернія	Освіченість, рівень освіти	Стать	Освічені %	У тому числі ті, хто навчався:					
				В університетах та інших вищих навчальних закладахх	У спеціальних вищих навчальних закладах	У спеціальних середніх навчальних закладах	В середніх навчальних закладах	У вищих військових навчальних закладах	У середніх військових навчальних закладах
				%	%	%	%	%	%
По імперії		ч	63,09	93,63	97,92	83,82	47,52	100	100
		ж	36,91	6,37	2,08	16,18	52,48	–	–
Катеринославська	У містах	ч	66,07	92,59	97,55	87,92	45,78	100	100
		ж	33,93	7,41	2,45	12,08	54,22	–	–
Таврійська		ч	65,38	93,50	95,32	91,63	40,60	100	100

	ж	34,62	6,50	4,68	8,37	59,40	–	–
Херсонська	ч	65,04	95,49	95,22	89,21	47,23	100	100
	ж	34,96	4,51	4,78	10,79	52,77	–	–

Наведені у таблиці дані свідчать, що освічених жінок було майже вдвічі менше, ніж чоловіків. В університетах та інших вищих навчальних закладах Російської імперії навчалось в 15 разів більше чоловіків, ніж жінок, у Катеринославській губернії – у 12 разів, Таврійській – у 14 разів, Херсонській – у 21 раз. Майже та сама картина спостерігалася і у спеціальних вищих навчальних закладах. У спеціальних середніх навчальних закладах навчалися теж переважно чоловіки, проте відсоток жінок тут становив значно більше. Згідно даних таблиці, ми можемо констатувати, що в середніх навчальних закладах жінок навчалось більше. Так по імперії загалом майже на 5 % більше, у Катеринославській губернії – на 8%, Таврійській – майже на 19 %, Херсонській – на 5 %. У військових вищих та середніх навчальних закладах навчалися виключно чоловіки, тому їх відсоток по цим параметрам є абсолютним (100 %). Таким чином, проаналізувавши дані перепису населення 1897 року, які стосуються міст Південної України, ми дійшли висновку, що у вищих навчальних закладах та середньоспеціальних навчалися переважно чоловіки, у військових – виключно чоловіки, а в середніх – жіноцтво домінувало. Проте ця ситуація простежується по всій Російській імперії і Південна Україна не стала виключенням.

Як зазначає Вікторія Добровольська, у другій половині XIX століття склалися передумови для створення і розвитку системи жіночої освіти. Автор підкреслює, що це, передусім, бурхливий економічний розвиток, наслідком якого було широке залучення жінок до виробництва, що збільшило вимоги до освіти робітниць. Уряд не міг залишатися осторонь цих об'єктивних процесів і був змушений започаткувати реформи в галузі освіти, що передбачали відкриття початкових, середніх, професійних і вищих шкіл та подальше удосконалення навчально-виховного процесу у вже існуючих

навчальних закладах. Поступово у суспільстві визріла потреба в освіті жінок, переконання у тому, що необхідно відійти від домашньої освіти до надання жіноцтву більш глибоких знань з різних галузей науки [4, с.10].

Скасування кріпосного права поклало початок реформуванню й системи жіночої освіти, насамперед початкової та середньої. Починаючи з 1864 року всі початкові школи перейшли під юрисдикцію міністерства народної освіти. Дані про освіченість міських жінок Південної України кінця XIX ст. надають нам матеріали Першого всезагального перепису Російської імперії 1897 року [8, с.12-13; 9, с.12-13; 10, с.12-13]:

	Катеринославська	Таврійська	Херсонська
До 10 років	9,0	11,1	10,7
10-19	48,7	58,1	51,5
20-29	41,3	46,8	46,5
30-39	34,7	39,1	36,5
40-49	28,0	30,1	28,5
50-59	21,1	25,2	23,8
60-69	15,0	19,7	19,8
70-79	15,3	18,9	17,3
80-89	11,0	13,2	13,4
90-99	2,7	9,7	7,7
100-109	7,1	-	13,0

Найбільший відсоток освічених жінок був у віковій категорії 10-19 років, при чому явним лідером була Таврійська губернія. Це пояснюється діяльністю розгалуженої системи жіночих закладів освіти від початкової до вищої. Другою за кількістю освічених жінок є вікова категорія 20-29 років, це пояснюється тим, що Положення 1870 р. відмінило будь-які станові заборони для отримання освіти. Характерною особливістю було зниження освіченості з 50-річного віку. Що ще раз підтверджує обмежений доступ жінок до освіти в XIX ст.

Щодо поширення освіченості серед станів, то до 60-х років XIX ст. право на середню освіту мали виключно дворянки. Як зазначає Людмила Смоляр, державна реформа середньої жіночої освіти у другій половині XIX ст. дала серйозний поштовх поширенню середньої освіти жінок, але розпочавши реформу, держава не підтримала її фінансово і середня жіноча освіта функціонувала, в основному, на кошти різних товариств та пожертвування, а це обмежувало розвиток жіночої освіти, вона була недоступною для переважної кількості жінок [12, с.44]. Дані про освіченість жінок різних станів отримуємо з наступної таблиці [8, с.46-48; 9, с.58-60; 10, с.54-56]:

	Катеринославська	Таврійська	Херсонська
Дворяни спадкові, особисті та чиновники	78,40	79,66	82,02
Духовенство	84,85	80,02	81,54
Почесні та особисті громадяни, купці, міщани	35,0	35,61	30,86
Селяни	14,57	19,62	19,64

Згідно з даними перепису ми маємо змогу простежити певну тенденцію: найбільш освіченими духовенство, це пояснюється тим, що після реформи почали засновуватися і єпархіальні жіночі училища, що призначалися головним чином для дочок осіб духовного звання. Їх характерними ознаками був напівзакритий характер та низька платня за навчання. Духовенство активно сприяло організації означених училищ та утримувало їх. А також дворянки, які мали змогу отримати освіту в дівочих інститутах, які мали характер закритих станових навчальних закладів і призначалися для навчання та виховання вищих верств населення [13]. Серед міських станів освічені жінки склали третю частину, серед селянства – майже п'яту.

Загалом, створення системи середніх жіночих закладів на державному рівні стало передумовою зміни ставлення уряду до жінок взагалі. Така

тенденція простежується в урядових постановах кінця XIX, якими жінки були допущені на службу в громадські та урядові установи, що відкрило їм шлях до педагогічної, медичної діяльності, до служби на телеграфах. Це помітно розширило сферу життєдіяльності жінок [13].

У сфері вищої освіти жінки спочатку не мали жодних прав. Дискримінаційна політика держави в цій галузі ґрунтувалася на недопущенні жінок до університетів. Проте під впливом громадського руху початку 60-х років жінкам дозволили відвідувати університети... Поява жінок в університетських аудиторіях стала початком боротьби за вищу жіночу освіту та важливим етапом у визволенні жіночої особистості. Так першим студенткам довелося зустрітися як з підтримкою та допомогою зі сторони демократичного студентства, так і глузуванням, зневагою зі сторони ворогів жіночої освіти. Ідеї та прагнення жінок були зрозумілими прогресивній громадськості, яка активно обговорювало їх у пресі [12, с.84]. Але після прийняття у 1863 р. нового університетського статуту доступ до вищої освіти для жінок був закритий. Так, згідно з § 85 студентом могли стати лише молоді чоловіки, які досягли 17-річного віку, а також закінчили повний гімназійний курс [14, с.631]. Неможливість отримання вищої освіти жінками в Російській імперії зберігалась до революції 1905 року. Слід зазначити, що у цей період жінки отримували вищу освіту в західноєвропейських університетах. Також ця ситуація підштовхнула жінок до приватної ініціативи у формуванні вищої освіти [12, с.85].

Таким чином, реформа жіночої середньої освіти середини XIX століття мала визначальне значення. Так, до 60-х років XIX ст. виключне право на середню освіту мали лише дворянки, а ця реформа скасовувала будь-які станові обмеження до її отримання. Більш широкі маси жінок дістали право самореалізувати себе у професійній діяльності (наприклад, викладанні та вихованні). Найосвіченішими залишалось духовенство та дворянство. Найменш освіченими були жінки сільського стану. Найбільшу дискримінацію жінки відчували у сфері вищої освіти, доступ до якої був

вкрай обмеженим, що призвело до відкриття приватних курсів та отримання освіти закордоном.

Перспективою подальших досліджень можуть бути питання пов'язані з дослідженням професійної зайнятості жінок на півдні України у другій половині XIX – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Женщины в истории: возможность быть увиденными: Сб. науч. ст. Вып. 1 / Под ред. И.Р. Чикаловой. — Мн.: БГПУ им. Максима Танка, 2001. — 320 с.
2. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. — К.: “К.І.С.”, 2004. — 536 с.
3. Богачевська–Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939 / Марта Богачевська–Хомяк. — К.: Либідь, 1995. — 424 с.
4. Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901 – 1910 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Вікторія Анатоліївна Добровольська. — Дніпропетровськ, 2006. — 20 с.
5. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) — СПб., 1860. — Собр. II. — Т. XXXV. — Отд. I. — От № 35303 – 36058 — 961 с.
6. Статистическое обозрение Российской империи / В. де Ливон. — СПб., Типография Товарищества “Общественная польза”, 1874. — 431 с.
7. ПСЗРИ — СПб., 1874. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — От № 47862 – 48529 — 896 с.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния. — СПб., 1904. — 234 с.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния. — СПб., 1904. — 310 с.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния. — СПб., 1904. — 318 с.

11. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / Под ред. Н.А.Тройницкого. т.І. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — С.-Петербург, 1905. — 357 с. разд. паг.

12. Смоляр Л.О. Минуте заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. / Людмила Смоляр. — Одеса: Астропринт, 1998. — 408 с.

13. Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Сухенко Тамара Вікторівна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2001. — 20 с.

14. ПСЗРИ — СПб., 1866. — Собр. II. — Т. XXXVIII. — Отд.І. — От № 39117 – 40024 — 941 с.

Королевська Ю.Ю. Система жіночої освіти в Південній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.).

Стаття присвячена аналізу системи середньої та вищої жіночої освіти в Південній Україні у другій половині XIX – початку XX ст. З'ясовано, що у 60-х рр. XIX століття всі жінки Російської імперії отримали право на здобуття середньої освіти. У сфері вищої освіти жінки відчували найбільшу дискримінацію через вкрай обмежений доступ до неї.

Ключові слова: середня жіноча освіта, вища жіноча освіта, дискримінація, Південна Україна.

Королевская Ю.Ю. Система женского образования в Южной Украине (вторая половина XIX – начало XX вв.).

Статья посвящена анализу системы среднего и высшего женского образования в Южной Украине во второй половине XIX – начале XX ст. Выяснено, что в 60-х гг. XIX века все женщины Российской империи приобрели право на получение среднего образования. В сфере высшего

образования женщины чувствовали наибольшую дискриминацию из-за крайне ограниченного доступа к ней.

Ключевые слова: среднее женское образование, высшее женское образование, дискриминация, Южная Украина.

Korolevska Y.Y. The system of the women's education in the Southern Ukraine (second half of the XIX – at the beginning of the XX c.).

The article is devoted to the analysis of the system of the women's secondary and higher education in the Southern Ukraine in second half of the XIX – at the beginning of the XX c. It was find out, that in the 60s years of the XIX century all women of the Russian Empire has acquired the right of the secondary education. In the sphere of the higher education women has felt the biggest discrimination because of the limited access to her.

Key words: secondary women's education, higher women's education, discrimination, Southern Ukraine.